

BETHLEN MIKLÓS KANCELLÁR

1642 — 1716

HÁROMSZAZ ESZTENDEJE, hogy a XVII. század második felében lefelé bukdácsoló, haldokló Erdélyország legműveltebb koponyája, a századforduló egyetlen erdélyi államférfia, minden idők egyik legtragikusabb sorsú magyarja, Bethlen Miklós megszületett. Élete öreg Rákóczi Györgynek a »nagy fejedelem«-től örökölt békés és hatalmas országában fogant, de még gyermek, amikor Erdély romlása megindul, s két emberöltővel később, amikor egy hosszú élet hiábavaló küzdelme után sírba száll, az önálló fejedelemség sincsen többé. Személye és élete egy félszázadot fog egybe: a törökkor csatáiból a felszabadító és kuruc harcokon át Bécs uralmaig vezet; s míg életében alig van egy nyugodt perce, fegyver és vér veszi körül, halála idejére minden elcsendesedik: a magyarság kezéből kihullott a kard, s a letörött kuruc zászlók fölött ragyogva kél föl a Habsburgok napja.

Életét egyedül járta. Erdély nem méltányolta képzettségét, rátermettségét, politikájában nem állt mellé, — kiutat kereső, remény és kétségek között őrlődő tragikus világa mégis közös Erdély és a királyság minden magyarjáéval, az egész nemzettel. Lelke a mélyben háborgó magyar világ fölé szárnyalt, látóköre messze túlért a fejedelemség határain, — mégis minden érzése, minden gondolata ehhez a földhöz kötötte, az erdélyi problémák megoldására sarkalta, s életében ezer meg ezer vonással tükröződik a magyar sors. Képességei vezetésre, parancsolásra rendelték volna, de a belső erdélyi ármánykodások, a külső erők fölébe kerekedtek, s őt is meg a fejedelemséget is maguk alá temették.

Bethlen Miklós élete elválaszthatatlan Erdélytől s egyéni tragédiája mögött ott sötétlik az egész fejedelemség, az egész magyarság szomorú sorsa.

1642 SZEPTEMBER ELSŐ NAPJAN született a kisbuni várkastélyban, öreg Rákóczi György magyarországi hadjáratának készülődései közepette. Családja, a Bethlenek kiterjedt főnemesi nemzetsége, nemzedékek óta a fejedelemség élén járt vagyonban és hatalomban egyaránt. Nagyapja szamosújvári kapitány, a fejedelemség főgenerálisa volt, apja pedig, ekkor még csak fiatal tanácsúr, hamarosan udvarhelyszéki főkapitánnyá, majd ország kancellárjává emelkedett.

Anyai részről már a nagyszülői nemzedékben polgár ősökkel találkozunk: az erdélyi társadalom egyes rétegeit ekkor még nem választotta szét merev, áthághatatlan fallal a Nyugaton már kifejlődött címek és rangok sokasága. Bethlen Miklós később, kancellár korában sem talált semmi takargatni valót rajta, hogy ősei közül a főkapitányok és tanácsosok között az egyik »kereskedő ember volt,« s ármálisát is csak a maga életében szerezte. És bár az apai házban büszke göggel hivatkoztak az előkelő ősökre, ez korántsem vont közéjük és a köznemesi réteg közé olyan válaszfalat, mint később, a barokk főúri udvarokban. Rése volt ebben a társadalom kicsiny voltának is (szegről-végről szinte mindnyájan atyafiak voltak), de része volt a kálvinizmusnak is, mely puritán, szigorú elveivel ekkor még gátját szabta az elkülönülő, fényűző életnek.

Erdély ezidőtájt a nyugalom és a béke fellegvára volt. A Portának megfizette évi adóját, belül pedig önállóan építhette a maga magyar világát. Földjén évtizedek óta nem járt ellenség; a századforduló pusztulását eddigre kiheverte, gazdag, számottevő állammá fejlődött. Ereje akkora volt, hogy nyugati nagy országok szövetségében a Habsburgokkal is szembeszállhatott, s éppen ezekben az években kényszerítette fegyverrel a császár-királyt, hogy a magyar királyság alkotmányos jogait és vallásszabadságát tiszteletben tartsa. A szemét nyitogató Bethlen Miklós első emlékei ezt a magabizó, büszke országot mutatták, mely glóriás fényben látta saját hitvitását és bizalommal nézett a jövőbe.

NEVELTETÉSE, TANÍTTATÁSA a legjobb volt, amit csak Erdélyben kaphatott. A Bethlen nemzetségnek ebben az ágában hagyományos volt a magasabb műveltségre való törekvés: könyvforgató, Erdély történetét irogató apja és nagyapja magasan fölötte álltak a politika mellett csak a harccal és vadászattal gondoló nemesi átlagnak. »Az erdélyi állapothoz képest tisztességes tudományú ember volt« — mondja apjáról Bethlen Miklós is önéletírásában. Tőle örökölte ő is tanulásra, tudásra vágyó lelkét, minden iránt érdeklődő fogékonyságát.

Egyideig Keresztúri Pál, a híres pedagógus tanította a tudományok alapjaira, de tizenkétéves korában már Gyulafehérvárra megy, »skólába«, majd hamarosan Kolozsvárra adják Apácai János keze alá. Tanulmányai elsősorban a vallás dolgaiban mélyedtek el, a »solida theológiá«-ban, de sem Keresztúri, sem Apácai nem feledkeztek meg a mindennapi élet szükségleteiről, a világi tudományról sem. Bethlen Miklós kancellár korában is hálás szívvel emlékezett vissza nevelőire, kiktől nemcsak tudást kapott, de akik lerakták világnézetének alapait is. Nemcsak világot hoztak az elméjébe, s rendbehozták a kaoszt, — írta — de hitet oltottak belé, állandó önnevelésre, egyházához való törhetetlen hűségre buzdították, s felbresztették benne a tudományok szeretetét.

Mert nagyon akart tanulni, »a világnak jó, gonosz, minden munkái, változási között is« szeme mindig a tudományokat kereste. »Valamikor lehetett olvastam — írja önéletírásában — még vadászó napjaimnak estvéin is, kivált a bibliát.«

A politikai események azonban hamarosan döntően szóltak bele tanulmányaiba. Még 16 esztendő sinesen, amikor 1658-ban, II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratában az erdélyi sereg tatár fogságba kerül, a török pedig rábocsátja bosszuló hadait engedetlen vazallusára. A fejedelemség földjét gyilkolva, rabolva szelik keresztül-kasul a török-tatár hadak, a gondtalanul, békében élő ország máról-holnapra haretérré válik. A kolozsvári iskola diákjai széjjelfutnak, Bethlen Miklós is fegyverrel cseréli fel a könyveket. Hónapokon át bujdosik szakadatlan lovaglásokban, erdők mélyébe, mocsarak közé húzódva, néhány szolgálóval oltalmazva beteg anyját és kis testvéreit. Apja — Rákóczi krakkói őrségparancsnoka, ki háromezred magával egyedül tért haza Lengyelországból a nagy seregéből — elszakadt családjától, Barcsai fejedelem mellé áll, birtokait Rákóczi elkoboztatja.

Ez a világ nem kedvezett a tanulásnak. Bethlen Miklós még később, öreg korában is keservesen emlékezett vissza »ez időbeli időveszteségeire«, a politikai viszonyok miatt kényszerű pihenőire. Legalább »azt a meglévő kis tudománymagot« akarta konzerválni, s csodálatos kitartással szedte elő régi könyveit, »remélvén s vágyódván az akadémiákra, hogy ott az Isten megszaportítja, megneveli s érleli.« Nem is volt otthon nyugta. Megragadta a legelső lehetőséget s 1661-ben, zsebében Kemény János fejedelem ajánlólevelével, nekiindult »peregrinációjának.«

Hollandiába, a leydeni egyetemre ment, ez volt az első útja az erdélyi kálvinista diákságnak. Egy évig maradt itt s theologiai tudását itt mélyítette el világi ismereteinél sokkal nagyobb mértékben; ez a Hollandiában szerzett műveltség avatta őt egész életére a XVII. századi kálvinizmus jellegzetes képviselőjévé. De nem elégítette ki Hollandia. Elment Heidelbergbe, bebarangolta a Hanzavárosokat, majd átkelt a csatornán s az oxfordi egyetem haladó szellemével, Angliával ismerkedett meg. Visszafelé Franciaországot járta végig, megcsodálta a napkirály pompázó udvarát, ismeretséget kötött előkelő francia körökkel, s mindvégig valóságos lázas sietséggel tanult. Mint a mesék királyfia, aki előtt megnyílt egy vilanásra az elvarázsolt kert kapuja, s egy szempillantással akarja magábaszívni mindazt, amit lát, — előtte is kitérült egy ismeretlen, új világ, melynek ily rövid idő alatt csak nagyszerű vonásait vehette észre s útjában két kézzel habzsolta a szellem minden kincsét.

De lelkének, gondolkodásának Erdélyben kifermálódott arcát lényeges vonásaiban ez a három év nem változtatta meg. A hazuról kapott útravaló, Apácai János öröksége soha sem fogyott ki tarsolyából. Megcsodálta a Nyugat nagy műveltségét, a tengerparti nemzetek fejlett életét, de Erdély emléke nemhogy halványodott volna benne, egyre erősebbé lett. Fiatalságát meghazudtoló érettséggel mérlegre vetett mindent, amit látott s egyik nemzet kultúrájának sem vált szolgálalkú hódolójává, rajongójává. Egészséges, gyakorlati életösztöne mindjárt azt kutatta: hogyan valósíthatná meg ezt otthon is, a fejedelemségben.

Sokkal mélyebben gyökerezett az erdélyi légkörben, annak szeleme sokkal erősebben rányomta bélyegét, semhogy akár a holland,

angol vagy a francia világban felolvadhatott volna. A holland egyetem teológiai felfogása természetesen kapcsolódott műveltségéhez, azt szinte vérébe itta. A racionalizmus itthon alig hallott eszméi megragadták őt, elgondolkozott Grotius új jogi tanain, de az ateista tanokkal már szembeszállt, s a régi magyar prédikátorokra emlékeztető tüzelt védte és bizonygatta Isten létét.

Heves vérmérséklete ellenére nehézkes természet volt, lassan mozdult, az egyszer elkezdett útról nehezen tért le. Látóköre kitágult, műveltsége elmélyült, tudása megnövekedett, holland teológiai ismereteket, franciás gondolkozást és barokk ízlést hozott magával, de mindezt az erdélyi magyar szellem formálta benne egységessé; lelkének, szellemének alapvonásait nem törölkthették le az akadémiák és peregrinációk.

Három évi távollét után 1664 nyarán ért vissza Erdélybe, de éppen hogy csak megpihent néhány hétig és már újra fölkerekedett: Magyarországot akarta megismerni, kitanulni. Zrinyi Miklóshoz indult Csáktornyára, keleti Magyarország protestáns fia a nyugati végek katolikus magyarjához. Útjában, végig a Felvidéken, először nyílt alkalma egybevetni a töröktől elpusztított vidékek kietlenségét a nyugati tengerpart »nyájasságával« s először került személyes érintkezésbe a királyság magyarjaival. Elkeseredett, forrongó hangulat csapta meg mindenfelől. A csak imént kötött vasvári béke, mely az ország testéből újabb jókora darabot engedett át a pogánynak, a király leghűbb magyarjaiban is megingatta a hitet, s az uralkodó elleni elkeseredés itt-ott már leplezetlenül hangot kapott.

Zrinyi mellett alig pár napot tölthetett: a bán életét vesztette egy vadászaton. Bethlenben azonban ez a rövid együtt töltött idő is mély emléket hagyott, eszményei megtestesítőjét, legnagyobb magyar példaképét ismerte meg benne. »Bethlen Gábortól fogva máig sem volt, sőt talán ezután sem lesz hozzá hasonló. Igen tudós, vitéz, nagytanácsú, nemzetéhez buzgó, vallásban nem babonás, kép-mutató s üldöző« ember volt.

Harci iskolájának így végeszakadt, s tudásának ezt a fogyaté-kosságát később sem sikerült pótolnia: Bethlen Miklós nem volt katoná. A fegyverforgatásnál, vitézi életnél jobban is érdekelték a tudományok, művészetek; most is Csáktornyáról hirtelen elhatározással Olaszországba ment. Velencét, az északitáliai városokat járta be, a déli, katolikus világ azonban nem érintette meg lelkét, nem talált vele közös vonást. Majd egy évi utazgatás közben megtanult olaszul s 1665 végén ért haza, nagy tervekkel, lelkes elhatározásokkal.

ERDÉLY HORIZONTJA nagyon leszűkült, élete nagyon megcsendesedett azalatt, míg odajárt. Rákóczi György halála, Rédei, Barcsai, Kemény János fejedelmek harcai, török és tatár pusztítás után a fejedelemség néhány év alatt visszasűlyedt oda, ahol Básta korában volt. Csak emberben 70.000 főt veszített, népességének egy tizedét. A fejedelmi székhely rommá lett. Várad, Lugos, Karánsebes, Jenő, az ország végvárai s velük a medencét övező gazdag részek török kézre kerültek, falvak százai, egész vármegyék omlottak

hamuvá, — mindaz, amit egy félévszázad gyűjtött, épített, az ellenség prédájává lett.

Régi erejét a béke évei sem hozhatták többé vissza. Apafi Mihály, az új fejedelem, akit a török úgy kényszerített a trón elfoglalására, nem termett vezérségre, lassú észjárású, tehetetlen, akarat nélküli ember volt. A közügyek nem érdekelték, az uralkodást tehernek érezte s elkeseredését borba fojtotta: estére már többnyire részeg volt. Politikai céllal, elgondolással alig találkozunk udvarában, az ország csak tengődött egyik napról a másikra. Az ügyek vezetése a fejedelemasszonyra, az erélyes Bornemisza Annára, majd a Részekből származott kisenemesre, rokonára, Teleki Mihályra maradtak; Apafi mindent rájuk hagyott: »Lássa az úr, Teleki Uram, amint őkegyelmének tetszik, úgy menjen véghez a dolog.« A központi hatalom gyöngesége züllesztően hatott az államra. A vezető családokat nem volt ki féken tartsa: klikkekbe, pártokba tömörültek, egymás ellen szövöztek, s perlekedve és áskálódva, hizelgéssel és rágalmozással törtek egymás elázttatására, a fejedelem kegyének elnyerésére s így az áhitott hatalomra. Apafiban évek során naggyá nőtt hatalmának féltése, s elég volt, ha valakiről azt suttozták, hogy trónjára tör: borközi állapotában nem ismert kegyelmet. A nótázttatások száma felszökött, senki sem lehetett nyugodt élete és vagyona felől.

Ebbe a kicsinyes, áskálódó világba tért meg Bethlen Miklós nagy álmaival, merész terveivel. Ahogy egykor mesterét, Apácai Jánost, kit »mint atyját« úgy tartott mindig, s kinek példája később is sokszor jutott eszébe, — őt is a kicsiny Erdély fölemelése, a magyar világ megjobbitása nem hagyta nyugodni. Lelkében egy új Erdély képe élt, mely hatalmas és művelt lesz egyszerre, s melynek a fejedelem oldalán ő lesz a legfőbb vezetője, hiszen származásánál, műveltségénél fogva ki lehetne erre nála méltóbb. »Csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát,« — írta Misztótfalusi Kis Miklósnak, a nyomdászknak, álmaiban tragikus osztályos társának. A még futkosó kisgyermek emlékei keveredtek benne azzal, amit az ifjú Nyugateurópában látott: Bethlen Gábor, a Rákócziak török szövetségben németre kitámadó hatalmas fejedelemsége képzetben kezett nyujtott Hollandia és Franciaország szellemének. Ifjúi lelkesedésben mindezt egyszerűnek és megvalósíthatónak gondolta; nem ismerte az embereket, nem ismerte a viszonyokat, — keservesen kellett fizetnie érte.

Élete a rendes mederben indult. Származása, műveltsége előkelő helyet biztosítottak számára a fejedelmi udvarban. Apja nyomán ő is egykettőre udvarhelyszéki főkapitánnyá lett, bekerült a nagyobb fejedelmi tanácsba s így szóhoz jutott az országos dolgokban. Meg is házasodott; apja kiadta jussát, maga gazdájává lett. Valósággal belevetette magát a politikai életbe, s éveken át lankadatlan hittel, meg-megújuló munkakedvvel dolgozott. Terveket szöött, szervezett, buzdított és korholt. Francia stílusban, saját tervei szerint megépítette bethlenszentmiklósi kastélyát, mintegy az új nyugati szellem hírnökéül. Érintkezést keresett a magyarországi elégedetlenekkel, tárgyalt Wesselényi nádorral, terveket kovácsolt a

császár és generálisai ellen. Új életre akarta kelteni a fejedelemség magyar küldetését, hogy a császárral való harcban célt szabva az ország elé, a lelkesedés lángjával emelje ki az embereket a tespedtségéből. Felszólalt a tanácsban, vitatkozott a rendekkel az országgyűlésen, — nagy terveiből mégsem valósulhatott meg semmi sem. A tanácsosok lehurrogták ifjú lelkesedését, tapasztalatlanságát megmosolyogták. Meg sem értették, mit akar.

Jó egynéhány év keserves próbálkozásaira volt szükség, míg rádöbbsent az erdélyi valóságra: a megfogyott, létért küzdő ország belső tehetetlenségére, politikusainak rövidlátására. Fel kellett ébrednie álmaiból, hogy megláthassa: az uralkodó tekintélye, a fejedelemség súlya semmivé lett, nagy megmozdulást, lendületet hiába vár tőlük. Telekinnek, a mindenható miniszternek külpolitikájában csak következtelen, számára érthetetlen, gyáva taktikázást látott, a tanácsosok beszédjében össze-vissza, rövidlátó és önző megalkuvást. »A szegény fejedelem erőtlensége és az uraknak ezzel az erőtlenséggel való visszaélések,« a tanácsosok egymás elleni áskálódásai visszariasztották, a tivornyákban kimerülő, szellemtől és műveltségtől elrugaszkodott udvari élet különben sem volt az ő világa. Nem tudott közéjük keveredni.

De ekkor még hitt benne, hogy egyszer maga alá gyűrheti őket. Hitt küldetésében s úgy érezte, hivatása, Isten előtti felelőssége nem engedik, hogy meghátráljon, meg kell mondania véleményét. Pedig tudhatta, hogy az udvarnál nem szeretik a szókimondó embereket: Bánfi Dénest, Erdély leghatalmasabb főurat épen akkor ítélték halálra Telekiék galád hazugságokkal, mert szembehelyezkedett velük. Mindez nem rettenthette vissza. Isten ügyis eleve kiszabta sorsának végét s ő, a gyarló ember, azon nem változtathat, hiába szaladna előle, az csak utolérné.

Kényszerűségéből megalkuszik a sorssal, belátja, ebben a légkörben, ilyen viszonyok között nem gondolhat tervei valóraváltására. De még fiatal, még nem hagyja magát. Szembefordul a pártokkal és klikkekkel, az udvar politikai rövidlátásával. Ahogy később maga mondta: mi mást tehetett volna, amikor »a haza amint igazán megaláztatva maradt vala is, teljességgel fölfordula.«

A MEGOLDHATATLAN BELSŐ PROBLÉMAK mellé azonban hamarosan még súlyosabb külső kérdések csatlakoztak a fejedelemség szomszédságában, Magyarországon. A törökön már a vasvári béke engedékenysége sem segített, hanyatlása többé nem volt feltartható. A Habsburg-császár hatalma egyre erősödött, s az elkeseredett magyarság próbálkozása Wesselényi vezetésével, hogy sorsának intézését a maga kezébe vegye, csak ürügyet szolgáltatott a királyság teljes elnyomására. Felfüggesztették az alkotmányt, megszűnt a vallásszabadság, az országot előzőnlötte az idegen katonaság: a magyarnak hallgass volt a neve. Megindultak a kivégzések, birtokelkobzások, fellobbant a protestánsok elleni hajsza s a nemesség elleni irtóhadjáratot méltón egészítette ki a zsoldosok garázdálkodása a falvak népén.

A nemzeti élet lehetősége is megszűnt. Pallost függesztettek a magyarság legjobbjainak feje fölé, s egyre nagyobbra nőtt a bujdosok száma, kik mindenüket elvesztve menekültek otthonukból s árva, elnyomorodott életüket csak a császár elleni lángoló bosszú táplálta. Segítséget kérő szavuk Erdélybe is elhallatszott s Teleki melléjük állt. Hiszen a fejedelemség létjogát egy félévszázadon keresztül az adta meg, hogy fegyverrel is megvédte a magyar szabadságot. De hova lett eddigre a nagy fejedelmek erős, hatalmas országa. A tehetetlen, belső bajokkal küzdő állam magát sem védhette, hogyan tudta volna a császárt térdre kényszeríteni. Teleki mégis megpróbálta. Francia biztatásra kardot rántott, hadai feldulnák észak-keleti Magyarországot, de ennél többre nem jutott, csúfos kudarcra vonult vissza.

Erdély nem teljesíthette többé magyar hivatását, méltatlanná vált a nagy küldetésre, mit Bocskai formába öntött, majd Bethlen Gábor valóságra váltott, s az erdélyi vezetőrétegek egyre jobban megtagadták apáik emlékét. Teleki hadjáratának kudarcra után az önző hangok kerekednek felül: Erdély ettől kezdve csak magával törődik. A fejedelemség öncélúvá lesz a nemzet szemében, létéhez görcsösen ragaszkodnak. Lipót magyarországi uralma rémként üli meg a lelkeket: senki sem kételkedik benne, rájuk is ugyanaz a sors várna a császár jogára alatt. Féltik önkormányzati életüket, alkotmány- és vallásszabadságukat, féltik a maguk egyéni érvényesülését, országintéző jelenüket.

A fejedelemség önállóságát mindenáron biztosítani kell: ebben valamennyien egyetértettek, de a követendő útra vonatkozóan megoszlott véleményük. A túlnyomó többség Teleki Mihállyal az élén az évtizedes hagyomány folytatását, a törökbarát, németellenes politika fenntartását javallotta, s csak kevesen voltak, kik Béli Pál, a hatalmas székely úr, meg Bethlen Miklós köré csoportosulva esztelenségnek vélték az ország sorsát továbbra is a törökhöz kötni. A rendek zöme nem vette észre az európai erők nagy eltolódását, a pogány hatalmának végzetes gyöngülését. Az ősi hagyományokba belerögződve, vakon mentek a régi úton, s Bethlen Miklós korábbi németellenességét egybevetve mostani pártállásával, viselkedésében nem a józan ész felismerését látták meg, a reális politikai állásfoglalást, — árulást, köpönyegforgatást szimatoltak viselkedésében, s egyesek jó ürügynek vélték, hogy eltegyék az útból. Az áskálódások, rágalmak kiújultak, Teleki is a »német párt« ellen fordult s Béli Pál meg Bethlen Miklóst Apafi elleni lázadás, összeesküvés vádjával börtönbe vetették. »Mellérántának a vádban, — írja később Bethlen — azt mondván, én vagyok Béli Pál esze, pennája, kardja, mindene.« Fiatalsága megmenti ugyan az életét, — Teleki nem tartotta őt vetélytársnak, hiszen egy nemzedékkel volt mögötte, — de egy esztendeig raboskodik s szabadulásakor súlyos feltételeket kell magára vállalnia.

Igazságtalan rabsága, ha meg nem is törte, elkedvetlenítette, megnövelte elkeseredését. Felesége hosszas betegsége, majd halála, kisgyermekének egymásután való pusztulása csak súlyosbította a rászakadt sorsot, s a korábban világi hatalomról, dicsőségről álmo-

dozó lelkes, tüzes ifjú magába fordult, töprengő, elmélyedő, mindent százszor is megfontoló óvatos férfivé lett. Mind többet gondolkozik a vallás dolgain, — mély hite vezette át a megpróbáltatás súlyos napjain is — s lassankint egyetlen vígaszává, örömévé a Szentírás lesz. Istenhez menekül a kitaszítottság, reménytelenség közepette s éveken át egyháza az egyetlen hely, hol szabadon munkálkodhatik, jótékonykodhat, építhet.

A politikai élettől nem húzódik vissza, de régi heveességét hiába keresnénk már. Lelkében még él régi vágya, hogy »a bárdolatlan, tudatlan magyar nemzetet mind politikai, mind az ökonomiai dolgokban reformálja, excolálja«, — de földi dicsőségről, országvezetéséről egyre kevésbé ábrándozik. A »világi becsület« helyett ő már csak »az Úr tisztességes dicséretének reménységét« keresi.

Apafi Erdélyországának sikerült egyik legnagyobb fia szárnytoltait megmetszenie, s ha nem is zuhant le a magasból, lendülete lelassudott, életereje pedig egyre morzsolódott eredmény nélkül.

ERDÉLY PEDIG megmaradt a török oldalán. A nagyvezér parancsára Apafi még Bécs ostromához is elindult hadaival 1683-ban, Teleki csak későn jött rá, a császárváros felmentése után, hogy rossz oldalra állt. De határozni még mindig nem mert, semmit sem csinált, veszteg ült, s elszalasztotta a pillanatot. Pedig nagy szolgálatot tehetett volna a császári csapatoknak, és mindenekelőtt a magyarságnak, ha beleveti magát a pogányellenes küzdelembe. Valósággal hátába kerülhetett volna a török csapatoknak és két tűz között azokra gyors és biztos pusztulás várt volna. De Bethlen Miklósnak s a »német párt«-nak nem volt szava, a többiek pedig még mindig nem akarták meglátni, hogy a félhold leáldozóban van.

Az egész Európából egybesereglett csapatok közben megkezdték győzelmes hadjáratukat Magyarországon. 1684-ben már Budát ostromolták. Tököli északmagyarországi fejedelemsége összeomlott, a bujdosók csatlakoztak a császári hadakhoz, s Erdély itt maradt egyedül, tehetetlenül, pénz és hadsereg nélkül, kiszolgáltatva a sors kegyére, kegyére.

1685-ben Dunod generális a császár nevében tárgyalásokat kezdett Apafival, méltányolva a fejedelemség önállóságát, a kísérlet azonban nem vezetett eredményre. Erdély vezető politikusai nem akartak immár Bocskai szavaira emlékezni, hogy a fejedelemségnek csak addig van joga önálló léthez, míg Magyarország területe török megszállás alatt van, nem kívántak Magyarországgal semmilyen kapcsolatba kerülni s a való helyzetet annyira félreismerték, hogy azt hitték, a császárral szemben ők vannak felül, a feltételeket ők diktálhatják. Megkötötték magukat, álláspontjuktól nem tágtottak.

Pedig még meglett volna a lehetőség Erdély külön életének biztosítására. Bécsben nem voltak tisztában a fejedelemség belső viszonyaival, s tisztelettel viseltettek Bethlen Gábor egykori állama iránt. A Dunod tárgyalásai után Bécsbe utazott Haller Istvánnak sikerült is a helyzethez képest kedvező diplomában biztosítani Erdély különállását, alkotmányát, Apafi székét, — de a rendek ezt sem

fogadták el. Nem tudták elviselni, hogy Kolozsvárra és Désre német őrsg szálljon és hogy a császáriakkal régi ellenségük, Csáki István is visszatérjen. A tanácsban viharos jelenetek közben tettek hitet függetlenségük mellett, amelyből egy jöttányit sem engednek, — s világért sem hitték volna el, hogy ostoba makacsságukkal éppen az ellenkezőt érik el.

»En látván szörnyű tudatlanságukat, elkeseredve mondtam, félek én, nem akarunk tisztességes vazallusok lenni, de bizony rabok, jobbágyok leszünk« — emlékezett ezekre a napokra később Bethlen Miklós, — de véleményével magára maradt. Hiába magyarázta, hogy ez az utolsó lehetőség Erdély külön létének megmentésére, hogy legénykedésükkel csak maguk alatt vágják a fát, mert se hatalmuk, se katonájuk nincs, — nem hallgattak rá.

Jóslata aztán nagyon hamar igazolódott: 1687-ben Lotharingiai Károly herceg hadai téli szállásra már Erdélybe húzódtak. Nem kértek rá engedélyt, a fejedelemség pedig nem is gondolhatott rá, hogy megakadályozza: Erdély máról holnapra a császár hatalma alá került. Bezzeg kellett volna mostan a halleri diploma, kedves lett volna Bethlen Miklós tanácsa, — de többé nem volt kivel egyezkedni. A hangulat a fennhéjázó legénykedésből egyszerre fejvesztett, ijedt alázkodássá fajult, a rendeken kétségbeesés lett urrá. »Jó volna most ha hadunk, jó generálisaink és officéink volnának, — kesergett Bethlen Miklós maga elé idézve a mult nagy mulasztásait — mindenik hatalmas szomszéd becsüllene most minket, nem fognának bé, mint az ökröt, nem tartanának favágó-tökének, bizony félek én, maholnap fizetünk mi a nekünk parancsoló idegen hadnak, mint a mi parancsolatinktól függő olyan szolgáltnak fizettünk volna. Bizony reánk esik amaz régi mondás: nec pacem ferre, nec bellum gerere scimus.«

Pedig Lotharingiai Károly ellen még nem lehetett panaszuk, a fejedelemség belső életével nem sokat törődött. Utána azonban újabb és újabb generálisok jöttek, kiskirálynak képzelték magukat s Erdéllyel meghódított tartományként bántak. 1688-ban az eperjesi vérengzéseiről közismert Caraffa generális érkezett meg császári biztosként. A korrupt közállapotok, csúszó-mászó főurak és áskálódó klikkek hamarosan elétárták a fejedelemség »nincstelenségét és hogy Erdély nem diplomára, nem fejedelem, tanács és ország nevekre, hanem járomra méltó és alkalmas.« Egybehivatta az országgyűlést és kimondotta: »Erdély visszatér Magyarországhoz, melytől az irigy sors és némelyek gonoszsága egykor elszakította.«

Ettől kezdve a tragédia gyorsan haladt előre. 1690-ben meghalt Apafi Mihály, s a török megpróbálta maga mellé állítani a fejedelemséget. Alig néhány hét múlva Tököli Imre török segítséggel betört az országba. Zernyestnél leverte az egyesült erdélyi és császári sereget, — a csatában az öreg Teleki Mihály is ottmaradt. A zsoldoshadak pusztulásán elkeseredett ország szabadítóként fogadta; az országgyűlés törvényt hozott, hogy »az német nemzetet és annak birodalmát ejuráljuk in perpetuum, sub anathemate« — politikai tehetetlenségükben azt hitték, ezzel mindent meg is oldottak. De Tököli néhány hét alatt kiszorult Erdélyből Badeni Lajos hadai

elől — s a fejedelemség visszakerült Lipót hűségére. A császáriak bizalmatlansága immár teljessé vált a magyarság iránt. A generálisok nyíltan becstelennek, gazembernek szidalmazták a tanácsurakat, szemükbe vágják, hogy elárulták szavukat, hogy török pártiak, hogy lázadásukkal eljátszották Erdély minden jogát.

Bethlen Miklós aggodalma valóra vált. Úgy látszott, ütött Erdély végórája.

TELEKI HALALA UTAN nincsen többé valamirevaló politikusa Erdélynek Bethlen Miklóson kívül; a vezetés akarva-akaratlanul rászáll. Negyvennyolc éves korában, sok megpróbáltatás, szenvedés után beteljesült ifjúkora nagy vágya: kezébe vehette az ország sorsának intézését. Huszonöt évig kellett várnia, míg ezt elérhette, huszonöt éven keresztül háttérbe szorították olyanok mögött, akik sem tudásban, sem látókörben nem léphettek nyomába. Hallgatnia kellett, amikor tudta, hogy neki van igaza, tehetetlenül nézte, hogyan vezetik az országot a biztos romlásba. Most pedig, amikor már minden mindegy, amikor az ország összeomlott s hosszú évek kétségbeesése, tehetetlensége felőrölték az ő energiáját is, világi terveit eldobta és nyugalomra vágyik, odaállítja a sors a romokhoz: építsd föl újra. A magyar tehetségek annyiszor megisméltendő tragédiája ez: igazságukat, képességüket csak akkor fedezik fel, amikor már késő.

Régi terveinek megvalósulása helyett ideérkezett, álmainak keleti Hollandiájából egy megnyomorodott, kiszolgáltatott tartomány élére, mely örül, ha máról holnapra eltengetheti életét. Bethlen Miklós nagyságát mi sem mutatja jobban, minthogy vállalta ennek az államnak a vezetését, — pedig de könnyű lett volna kitérnie előle. »Feltettem magamban, — írja önéletírásában — hogy a hazának ágens orátora lések, valamíg egy falat kenyérem léssen és hitelem léssen Bécsben.«

A császárvárosban megbecsülték őt nagy műveltségéért, széles látóköréért, reális ítéleteiért, s hajlottak szavára. Erdélyt meg kell elégíteni, — mondta nekik — mert különben örök tűzfészek marad a Birodalom hátában. A fejedelemség utolsó száz évét nem lehet kitörölni az erdélyiek emlékezetéből: nyugalom csak akkor lesz, ha meghagyják önállóságát, régi szokásait, törvényeit. Hosszas tárgyalásokban sikerült igazával meggyőznie az udvart s Lipót császár 1690 végén nagy diplomájában elismeri Erdély különállását. Meghagyja a vallások szabadságát, a három nemzet, az országgyűlés eddigi jogszokásait. Nem idegenkedik a fejedelmi családtól sem, de Apafi fiának nagykorúságáig elhalasztja a trónkérdés rendezését, s az ország kormányzását az országgyűléstől választott guberniumra bízta. A várakban német őrség marad, német parancsnok vezetése alatt, de a közigazgatásba nincsen joguk beleszólni.

A diploma rosszabb a hallerinél, megszerzése mégis amannál sokkal nagyobb diplomáciai győzelem volt: az elbukott, tehetetlen országot az egy Bethlen Miklósnak sikerült szabadságra, önkormányzatra, levegőre juttatnia. Jelentősége első pillanatra nyilvánvaló: századokra kiható érvénnyel rendezte Erdély jogállását.

1848-ig megszabta életét. Bethlen Miklós államférfiúi tehetségének pedig hatalmas emléket állított: mit teremthetett volna, ha korábban kezébe adják a vezetést.

AZ ERDÉLYI UDVAR korrupt szellemét, főurainak rosszindulatát, politikai és műveltségbeli fogyatékoságait azonban semmiféle diplomával nem lehetett orvosolni. Az áskálódások, személyi ellentétek továbbra sem csillapultak, s igen sokan rövidlátó egyéni érdekből még most is ellene szegültek a nyugati irányzatnak. Bethlen Miklós őszinte békülő érzéseivel megnyerhette Bécs bizalmát, de nem nyerhette meg saját honfitársaiét. Ott fönny becsülték képességeit, Erdélyben meg éppen azért haragudtak rá, mert több volt legtöbbjüknél, fölöttük állt és nem csatlakozott egyik párt-hoz sem.

Gubernátorrá sem választották meg, csak kancellárrá tették, s fölé kormányzónak a huszonnyolcéves, tehetetlen Bánfi Györgyöt választották, ki mellett apósának, Bethlen Gergelynek, a generálisnak atyafisága diktált és érvényesült. A Bánfi-Bethlen Gergely klikk toltta előtérbe Apor Istvánt is, s Bethlen Miklós élete legkeserűbb perceit ettől kezdve az ellenük vívott állandó harcban töltötte. Apor a protestantizmusnak volt esküdt ellensége, Bánfi pedig teljesen rokonsága érdekeit nézte, az ország jövőjével alig gondolt. A kancellár akarata ellen elvétették Bethlen Gergely másik lányát a kiskorú fejedelemmel, s ez a házasság nemcsak Apafinak került trónjába (a császár haláláig Bécsben internáltatta), de nem lévén összhangban a Diploma szerzőinek céljaival, megfosztotta Erdélyt uralkodóházától, a teljes beolvasztás egyik legnagyobb akadályától.

Az, hogy ekkor fel nem borult a megegyezés, egyedül Bethlen Miklós érdeme volt. Ahogy valójában minden tárgyalás a császáriakkal, minden diplomáciai munka és annak felelőssége továbbra is az ő vállaira nehezedett. Kezét lépten-nyomon megkötötték, mégis minden bajért őt okolták. Megtörtént, hogy a gubernátor még a császári hadak parancsnokával is összefogott ellene, s ő mindenkitől elhagyatva kellett, hogy felvegye a harcot nemcsak a császári önkény, de az ország kormányzója ellen is. Rágalmazói, ellenségei ellen senkitől sem nyerhetett elégtételt, s Erdély megmentőjének szégyenszemre a császár oltalma alá kellett menekülnie saját honfitársai, a magyarok goromba támadásai elől.

Egyideig »a felséges udvar igen kegyelmesen és csendesen bánt Erdéllyel és az új diplomát igyekezte megtartani.« De aztán látva a felborult világot, a generálisok egyre nagyobb szóval léptek föl. 1693-ban Babutin generális érkezett a fejedelemségbe, — Erdély szomorú emlékei egy évtizeden át az ő nevéhez fűződnek.

Francia származású volt a generális, »de Franciából a paráznaság és gyilkosság úzta ki, Bécsben a tisztességtelen házasság és kerítés promoveálta mindenre« — most pedig fogyatékos erkölcsi érzékével, magyargyűlöletével és kultúrátlanságával rászabadították a fejedelemségre. Ő maga szabott törvényt, jogot, a guberniumnak csak üzeneteket küldött, hogy »úgy viseljék magukat, ő bizony akármelyiküknek elütteti a fejét.« »Bizony irtóztunk hivataljától,

beszédjétől, izenetétől — írta Bethlen Miklós. — Ha lehetett volna a papiroson és szóval menykövet, pestist, bacillust hányt volna.« Sóhajtottunk, sírtunk, nyögtünk, írja máskor, de nem volt mit tenni, tűrni kellett az ország érdekében.

Rabutin kertelés nélkül Erdély megalázására tört, de minduntalan a kancellárba ütközött, ki néha még a gubernátort is sorompóba állította ellene. »Mind te dolgod ez, — főrmest rá ilyenkor tajtékozó dühvel a generális — te a többbit orránál fogva hordozod; mind boldoknak, csutakoknak, tőkéknek tartod.« Bethlen azonban nem bírhatta a harcot. Ellenei egyre élesebben támadták, még Rabutin-nál is bevádolták, hogy zsarnokoskodik, maga akar parancsolni, s a Diploma feldöntésén járhatja eszét, a császárral való szép békesség megrontásán, »sokat vitat, disputál, mindent egyedül akar igazgatni.« Sikerült is annyira befeketíteniök, hogy a generális írt a császárnak, adjon engedélyt elfogatására, »mert Tököli Imre sem nagyobb ellensége Öfelségének, mint Bethlen Miklós.« Ütköző volt két ellenség között: s mindkét oldalról csak ütést kaphatott. Az erdélyi főurak jórésze egyéni érdekeinek biztosítására már Rabutin-hoz járt kézsókra s ha baj volt, a kancellárral takaróztak. Ahogy a generális meg is mondta neki egyszer: »Mindenik az udvarnak hízelkedik és tevéled menti magát; te nyomod a zsákot, tekered a sajtót, tiéd leszen a malota, övék leszen a must.«

Valóban, nagy ellensége, Rabutin tisztán látta sorsát: neki jutott a tusakodás, a munka, a megpróbáltatás, de fáradozásának gyümölcsét mások élvezték.

A VILÁG KÖRÜLÖTTE egyre rosszabbodott, a dolgok intézésében szava egyre kisebbedett. A császári katonaságot megzabolázni nem volt törvény. Szinte a Gubernium szemeláttára feldulták Enyedet, az ő kedves kollégiumát, melynek javára annyit adakozott, — s ő tehetetlen volt. »Professzort, papot, deákot mind levágták, — kesereg — kit bizony mint egy gyermek úgy megsirattam«.

Lassan belefárad az állandó, eredménytelen harcba, kedvét, reményét veszti. A keserű jelen, a vigasztalan jövő egyre jobban a multba fordítja, gyermekkorra élményeihez, s eltűnődve Erdély nemrég még nagy és hatalmas voltán, a megszépítő messzeségen át az önálló fejedelemség emléke hajtja varázsa alá. Most, amikor Erdély már tehetetlen, amikor a végromlás szélén jár, a nagy fejedelmek visszajáró, ködös emléke kísérti lelkét, s elfeledkezve a Magyarországért vívott hosszú harcokról, Bocskai, Bethlen tanításairól, az öncélú, csak sajátmagáért élő fejedelemség eszménye mellett tesz hitet.

Közben Rákóczi Ferenc Keletmagyarországon kibontja a fölkelés zászlaját, Bethlen Miklós azonban erről már alig vesz tudomást. Nem bízik a kurucok fegyverében, ő, aki egy életen át mindíg tusakodott, már nem látja értelmét a fegyveres ellenállásnak. A magyarországiakban különben sem bízik. A fejedelemség multjának képe az erdélyi ember magasabbrendűségéről beszél neki, s a transzylvanizmus ekkor érlelődő gondolatának egyik legelső megfogalmazójává avatja. Rákóczira, nem erdélyire, nem bízza fejedelemségét.

A nyugati, tengerparti nagy nemzetek jutnak ekkor az eszébe, akiket még ifjan egy életre a szívébe zárt. Azok segíthetnének Erdélyen, ha akarnának; és vén fejjel nekiül, hogy megírja röpiratát: »Olajágat viselő Nőé galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltására és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békeség megszerzésére készített korsó víz.« Tudja, hogy a császáriak előtt már eddig is csak hajszálon függött az élete, hogy vigyázni kellene magára: de valami belső erő kényszeríti, hogy elmondja, ami a szívét nyomja. Ahogy írta: »Nem nyugodhattam sem éjjel, sem nappal, míg el nem készítém.«

A röpiratban — melyet a holland követhez akart eljuttatni — már egészen az önálló Erdély mellett tör lándzsát. »Több háromezreszáz esztendejénél, mióta Magyarországon, Magyarország felett a napkeleti és napnyugoti impériumok között fegyverkezés vagy, de mégis a dolog el nem igazodott; ég mint a Mózes csipkebokra, de meg nem emésztethetik; sem napkelet egészen el nem foglalhatta, sem napnyugat egészen meg nem tarthatta. Valaki ezért az históriákban bölcs vagy, lásd meg a két impériumok között az Istennek határt vető ujjait, és nézd mintegy tükörben, Magyarországon és Erdélyben.« Hosszas háborúk után nem ok nélkül adta a régiek bölcsessége török pártfogása alá Erdélyt, hanem mivel látták, hogy másként nem oltalmazhatják életét, látták, hogy »ez magyar nemzetnek elosztása olyan volna, mint egy a két birodalom köziben Istentől önön magától épített torony, hogy mind a két birodalmat és a magyar nemzetet szabadságában, mellyel a maga király alatt soha jól élni nem tudott, a kettőnek egymás közt való ellenkezési között zabolában tartaná. És úgy az egész keresztyénségnek, kiváltképen peniglen a magyar nemzetnek javára való az, hogy soha Magyarországot s Erdélyt együtt senki is, akár török, akár német, akár magyar legyen, ne bírhasa.«

Szükség van tehát az önálló fejedelemségre, de ez az új Erdély többé ne a szultán, hanem a császár parancsára hallgasson. Valamelyik német protestáns fejedelmi családból kellene uralkodót választania, elvehetné valamelyik Habsburg kisasszonyt s így rokonságba kerülve a császárral, nyilván nem vétene a köteles hűségben. Nem fordulna szembe a birodalom érdekeivel, de Erdélyt mégis megtartaná függetlennek és önállónak, törvényei, szokásai, a három nemzet továbbra is élhetné a maga megszokott életét.

Hosszan fejtegeti az ország életlehetőségeit, jellemezve a rendek függetlenségi hangulatát, s az írásba minden elkeseredését, minden szeretetét beleönti. Az írás azonban nem éri el a holland követet: Rabutin kezébe kerül. Ez pedig nem hagyhatta megtorlatlanul a kormányzása csődjéről szóló szavakat, s mivel igazolva látja Bethlen elleni régi gyanuját, elfogatja őt. Az erdélyi rendek országgyűlése szolgálalkúen halálraítéli érdekeik egyetlen szószólóját, a császár kegyelme azonban életfogytiglani börtönre változtatja ítéletüket.

Szebenben őrzik éveken át, egy kis szobába bezárva, semmi kényelmet, a legkisebb mozgást sem engedélyezve törődött testének.

Ágya fejénél és lábánál éjjel is egy-egy strázsa őrködik, hogy meg ne szökhessék, s óránként hangos »abgelöst« kiáltással váltják egymást. »Nem téntával, hanem az én feleségem, gyermekem és magam könyhullatásommal kellene az én és az ő szenvedéseiket leírni,« — mondja visszaemlékezéseiben. Kicsinyes rosszindulattal keserítik meg minden percét. »Azt is tiltották, hogy a könyvolvasásban az ablak felé arccal ne forduljak, hogy a durva, rossz, apró üvegtányéron által ne nézzek.«

1708-ban végre hosszú utazással Bécsbe viszik. Öregedő, csendes ember már, nem kell tőle félni s a császár kegye enyhít börtönének szigorán. Cselédséget tarthat, s megengedik, hogy »ténta, papiros, pósta és minden írás, izenet, levél jövése-menése szabados legyen.« De ablakára vasrácsot szerelnek és házát nem hagyhatja el. Politikával sem foglalkozhatik, ezt azonban már nem nagyon bánja. Ami fáj neki, hogy prédikátort nem engednek hozzá s bár sokszor kérte, nem vehet úrvacsorát.

Lelkéből kihullott minden, ami valaha is világi dicsőségre, földi sikerekre sarkalta, életét is csak azért veti papírra, hogy gyermekei lássák az igazságot, ha apjukat rágalmazná a világ haló poraiban. A világ véleményével különben nem törődik már, csak önmaga és Isten előtt akar tisztán állani. Ahogy hosszú mondatokban rójja sorait küzdelmekben gazdag, mégis eredménytelen életéről, fiához intézett szavaiban a »világi becsület hiábanvalóságáról és veszedelmes voltáról« gondolkozik, amelyik eltereli az ember figyelmét az igazi útról. Az ember lelke »valóságos halhatatlanságát« csak a vallás adhatja meg, nem ugyan a szemlélődő, visszahúzódó, de az igazságot bátran vállaló, hitvalló élet, mely nem vár dicsőséget, nem akar jutalmat, mert kötelességét teljesíti.

Elvonultatja szeme előtt életének sorát, Erdély forró perceit, s az öregkor nyugodt filozófiája nagy példává alakítja az egészet. Bevilágít a mult minden rejtekébe, okulásra és tanulsággul feltárva az események okát, rugóját. Az erdélyi történet hajtőerejét keresi, s úgy véli, rá is talál az emberi lélek legmélyén: kipusztult az az igazi éltető vallásosság, a becsület törényét alig követi valaki, az emberek önzők, nem éreznek felelősséget senkiért és semmiért. Ijesztően alacsony a műveltség, a lelkiismeretlenek akármit elhíthetnek az országyűléssel, s aki csak akarja, kihasználja az általános tudatlanságot. Jóleső büszkeséggel állapítja meg, hogy ő mindig teljesítette kötelességét. »Mert, aki tisztét úgy úzi, hogy osztán abban hibázik, micsoda orcával, micsoda lelkiismerettel mentheti magát? hiszem, az orcájára vetheti minden: miért állottál belé, ha embere nem voltál.« Ő bátran odaáll az Isten ítélőszéke elé is, az ő orcája nem fog pirulni.

Apácai jut eszébe, aki kötelességének áldozatja volt, akárcsak ő. De Apácaival másként rendelkezett az Úr, kivette Őt »ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely óréa méltatlan volt«, neki pedig a hosszú tusakodást rendelte, az ostobákkal, önzőkkel való örökös, eredménytelen harcot.

Eszébe jut újra, hány tervét gáncsolták el, hányszor fogták meg a kezét munka közben, de már nem haragszik senkire. Ki tud-

hatja, az Úrnak mi szándéka volt velük és vele, ki tudhatja, miért kellett mindennek így történnie. Az ítélkezés úgy érzi, nem az ő feladata, akik megérdemlik, bizonyára elnyerik majd méltó büntetésüket. Ha a Földön nem, majd a halál után; az örök bíró nem hagyhatja bosszulatlan rémséges sok gonoszságukat, amivel megnyomortották azt a szegény országot. Mert »ha egy karmazsin vagy korodvány bőrt vennél, s oly emberhez vinnéd, aki vagy teljességgel nem csizmadia, vagy remek által céhben fel nem szabadított rossz tanulócska csak, de másként magát jó mesternek állítja, s elvesztegetné a bőrdet: megperlenéd, meg is nyernéd. Veszessen el egy bolond tirannus fejedelem egy országot, gázoljon öszve mindent egy érdemetlen nagy pap, pápa, cardinál, érsek, száz s több hamis törvényt tegyen a bolond bíró: senki nem perli meg, mert az uraságnak nincs remeke, céhmestere, hanem csak az Isten.«

Hátralévő napjaiban ő is erre készül már, az Isten előtti számadásra. A magyarországi, erdélyi hírek el-eljutnak hozzá, hall a kuruc harcokról, Rákóczi sikereiről, majd a majtényi fegyverletételről, de mindez már nem zavarja meg lelkének nyugalmát. Küldetését befejezte, a harcot már megharcolta, s családjától távol, békés öregségben éri utól a halál 74 éves korában 1716 októberében.

Sírjánál alig álltak páran, Erdély már régen elfeledte. A történelem pedig csak lassan és késve szolgáltatott igazságot neki, féltéken emlékezve emberi és államférfiúi nagyságára. Mintha csak igazolni akarta volna Bethlen Miklós önéletírásának keserű szavait: »Az uraságnak nincs remeke, céhmestere, hanem csak az Isten.«

BENDA KÁLMAN